

УДК 349.3

Є.М. ХАПЛАНОВА, Макіївський економіко-гуманітарний інститут

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ”

Ключові слова: соціальний захист, особи похилого віку, поняття

Термін “соціальний захист” виник в середині ХХ ст. та почав широко застосовуватися в міжнародно-правових актах та зарубіжній юридичній практиці. Виникнення даної дефініції та її активне застосування пояснюється кардинальними змінами у соціальній політиці, які пройшли у багатьох країнах світу після Другої світової війни та розумінням керівництва країн необхідності систематизувати різноманітні інститути соціальної сфери. До речі, ст.10 Хартії Співтовариства про основні соціальні права трудящих від 9.12.1989 року закріплює, що кожен трудящий ЄС має право на достатній соціальний захист і в залежності від свого статусу і величини підприємства, на якому він працює, користується відповідними соціальними благами. Особи, що не змогли ввійти або знову вступити в ринок праці і не мають засобів існування, повинні одержувати достатньо засобів і соціальної допомоги з урахуванням особистих обставин. Питання соціального захисту підіймаються також і в Європейській конвенції про соціальний захист фермерів від 06.05.1974 року та Європейській конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів від 24.11.1977 року.

Такі ж відомі акти європейського рівня, як Європейська соціальна хартія від 18.10.1961 року та Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 року, велику увагу приділяють різним аспектам соціального захисту. Зокрема, ст.23 Європейської соціальної хартії (переглянутої) закріплює право осіб похилого віку на соціальний захист. Так, з метою забезпечення ефективного здійснення права осіб похилого віку на соціальний захист Сторони зобов'язуються, самостійно або у

співробітництві з громадськими чи приватними організаціями, вживати відповідних заходів або заохочувати відповідні заходи, зокрема, для:

- надання особам похилого віку можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства, шляхом:

- а) забезпечення достатніх ресурсів, які дозволяли б їм жити на задовільному рівні і брати активну участь у суспільному, соціальному і культурному житті;

- б) забезпечення інформації про послуги і програми, які існують для осіб похилого віку, а також про можливості їхнього використання такими особами;

- надання особам похилого віку можливості вільно обирати спосіб свого життя і незалежно жити у знайомому для них оточенні так довго, як вони забажають і зможуть, шляхом:

- а) забезпечення житла, пристосованого до їхніх потреб і стану здоров'я, або шляхом надання належної допомоги для реконструкції їхнього житла;

- б) забезпечення медичного обслуговування та послуг, яких вимагає їхній стан здоров'я;

- забезпечення особам похилого віку, які проживають у будинках для престарілих, гарантій надання належної допомоги із повагою до їхнього особистого життя і гарантій участі у прийнятті рішень, що стосуються умов життя у їхньому будинку для престарілих.

Слід зазначити, що поняття “соціальний захист” є одним з найбільш дискусійних питань права соціального забезпечення. Його дослідженням займалися за різних часів такі вчені, як: В.С. Андрєєв, В.А. Аралов, К.С. Батигін, Н.Б. Болотіна, Ж.А. Горбачова, І.В. Гушчін, Л.В. Забелін, М.Л. Захаров, Р.І. Іванова, А.В. Левшин, Е.Е. Мачульська, К.Ю. Мельник, М.І. Полупанов, С.М. Прилипко, І.М. Сирота, Н.М. Стаховська, Б.І. Сташків, В.А.Тарасова, Е.Г. Тучкова, Я.М. Фогель, О.Г. Чутчева, В.Ш. Шайхатдинов тощо. Оскільки у згаданих авторів відсутні однакові погляди на такі поняття, як соціальний захист, соціальний ризик, соціальний захист осіб похилого віку, аналіз висновків і узагальнення теоретичних положень є метою статті.

Так, В.Ш. Шайхатдинов вважає, що поняття “соціальний захист” охоплює діяльність держави й органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств по створенню сприятливого для людини навколишнього середовища, охороні материнства і дитинства, наданню допомоги родині, охороні здоров’я громадян, професійній підготовці громадян, забезпеченню зайнятості населення, охороні праці, регулюванню заробітної плати і доходів населення, забезпеченню громадян житлом, регулюванню права власності громадян, матеріальному обслуговуванню і забезпеченню непрацездатних і інших нужденних у соціальній підтримці громадян. Соціальний захист є практичною діяльністю по реалізації основних напрямків соціальної політики [1, с.5].

Е.Е. Мачульська та Ж.А. Горбачова розрізняють соціальний захист у широкому та вузькому сенсі. Так, вчені під соціальним захистом у широкому сенсі розуміють діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, на виявлення і нейтралізацію негативних факторів, що впливають на особистість, на створення умов для самовизначення і утвердження в житті. У вузькому сенсі – як сукупність законодавчо закріплених економічних і правових гарантій, що забезпечують дотримання найважливіших соціальних прав громадян і досягнення соціально-прийняттого рівня життя [2, с.3].

За точкою зору І.М. Сироти термін “соціальний захист” відноситься до функцій держави та означає комплекс заходів матеріальної підтримки непрацездатних, найменш захищених громадян [3, с.10]. О.Г. Чутчева вказує, що соціальний захист, як самостійний правовий інститут, поєднує відособлену групу юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які характеризують прагнення суспільства відгородити своїх членів від загрози неможливості задоволення потреб, визнаних їм основними і важливими з метою забезпечення стійкого розвитку усього суспільства [4, с.161]. К.Ю. Мельник під соціальним захистом працівників органів внутрішніх справ розуміє діяльність держави щодо встановлен-

ня та реалізації гарантій соціально-економічних і соціально-культурних прав, що спрямовано на забезпечення процесу формування та розвитку професійних якостей та задоволення матеріальних та моральних потреб у відповідності з тим соціально-правовим статусом, який вони посідають в суспільстві [5, с.178].

Слід зазначити, що таке розмаїття думок стосовно терміну “соціальний захист” викликане, по-перше, певною новизною цієї категорії для національної науки і практики, по-друге, актуальністю питань, пов’язаних із соціальним захистом населення, по-третє, відсутністю нормативного визначення цього терміну.

Ми вважаємо, що сьогодні соціальний захист слід розглядати в широкому та вузькому смислі. Так, під соціальним захистом у широкому смислі слід розуміти діяльність держави щодо встановлення та забезпечення соціально-економічних і соціально-культурних прав людини і громадянина. Соціальний захист в широкому смислі відображає найрізноманітніші сторони соціальної політики держави. Це і охорона здоров’я, і забезпечення житлом, і здобуття освіти, і охорона материнства та дитинства, і матеріальне забезпечення непрацездатних і інших потребуючих підтримки громадян, і соціальне обслуговування тощо.

Під соціальним захистом у вузькому смислі слід розуміти сукупність нормативно закріплених гарантій спрямованих на вирівнювання положення громадян з іншими членами суспільства у випадках настання соціальних ризиків. В подальшому соціальний захист ми будемо розглядати саме так.

Пов’язуючи поняття “соціальний захист” з категорією “соціальний ризик”, відмітимо, що сьогодні і поняття “соціальний ризик” не має свого нормативного закріплення. В той же час, законодавець визначився з поняттям “страховий ризик”, який у певному ступені відбиває ознаки поняття “соціальний ризик”. Так, відповідно до Основ законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування, страховий ризик - це обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово

або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

В юридичній літературі під соціальним ризиком розуміють: вірогідність настання матеріальної незабезпеченості працівників внаслідок втрати заробітку через втрату працездатності (професійні та загальні захворювання, нещасні випадки як на виробництві, так і поза ним) або відсутність попиту на працю (безробіття) [6, с.21]; імовірність погіршення матеріального становища в результаті втрати заробітку або трудового доходу по об'єктивним соціально значимими причинами, а також у зв'язку з додатковими витратами на утримання дітей й інших членів родини, які потребують допомоги, по задоволенню потреб у медичних і соціальних послугах [2, с.8]; соціально значиму обставину об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їхніх сімей) не здатні самотійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави [7, с.188].

Аналізуючи вищенаведені визначення, слід зазначити, що перше визначення поняття "соціальний ризик" дещо звужує його зміст, зводячи його суб'єктів тільки до працівників. Друге визначення є більш повним, однак і воно не враховує всіх існуючих соціальних ризиків. Щодо третього, то його автори намагалися відійти від наведення соціальних ризиків і застосували більш абстрактне формулювання, яке, на наш погляд, правильно відображає дане явище, однак питання викликає новий термін, який ввели автори - "матеріальний захист".

На наш погляд, більш правильно до вирішення даного питання підійшла Н.Б. Болотіна, яка визначає соціальні ризики як такі події в житті людини, за яких виникає небезпека втрати матеріальних засобів для задоволення її першочергових (базових) потреб, необхідних для збереження і відтворення повноцінного життя як члена людського суспільства [8, с.77].

Слід зазначити, що соціальні ризики знаходять своє закріплення як в міжнародних документах, так і в національному законодав-

стві. Якщо проаналізувати Європейську соціальну хартію (переглянуту), Конвенцію про мінімальні норми соціального забезпечення № 102 та Європейський кодекс соціального забезпечення, можна виокремити наступні соціальні ризики: хвороба, безробіття, непрацездатність, материнство (вагітність та пологи), сімейні витрати на утримання дітей, інвалідність, втрата годувальника, старість, смерть, вдівство, трудове каліцтво, професійне захворювання, нужда, бідність, потреба у сторонньому догляді через самотність, сирітство, необхідність догляду та утримання непрацездатних членів сім'ї тощо.

Конституція України до соціальних ризиків відносить повну, часткову або тимчасову втрату працездатності, втрату годувальника, безробіття, старості. Цей перелік не є вичерпним і знаходить свою конкретизацію та доповнення у положеннях галузевого законодавства.

Виходячи з тематики нашого дослідження, нас цікавить такий соціальний ризик, як старість. Одразу слід зазначити, що феномен старіння цікавив людей з давніх часів. Так, літній вік як особливий стан людини вперше теоретично описав Цицерон, визначаючи цей вік як загальний тягар, який вже або насувається на нас, або, у всякому разі, наближається до нас. Відповідно до твердження римського філософа, літня людина - це людина, яка починає почувати наближення старості, тільки спостерігаючи за змінами, що відбуваються з іншими людьми, і порівнюючи їх із власними. Літня людина постійно відчуває віковий дискомфорт, деяку ущербність свого віку. Вона починає пручатися своєму новому стану, шукає засоби боротьби зі старістю, яка насувається, або здається на милість переможця. Цицерон, якому під час написання цієї праці було 62 роки, як засіб боротьби зі старістю, яка наближалася, обрав мужність [9].

Приблизно в цей же час інший філософ, Сенека, розвивав ідею про самогубство як про мужнє завершення життя в літньому віці, запобіганні потворної і безпомічної старості (свого роду геронтоевтаназія, або геронтоцид).

Сьогодні питання старості є одним з акту-

альних напрямків наукових досліджень. Існують декілька теорій, які обґрунтовують феномен старіння. Одна з найбільш розповсюджених теорій: “холестеринова”, обґрунтовує процеси старіння порушенням біоенергетичних процесів в організмі як результаті неправильного харчування. В той же час, ця теорія не може пояснити чому, незважаючи на переважно “холестеринову” (тваринні жири) їжу, багато народів менше піддані атеросклеротичним змінам в організмі, ніж інші, які уникають подібної їжі. Прикладом тому може послужити дослідження племені масаї (Африка), в якому, незважаючи на надмірне вживання в їжу м’яса і молока (на рослинну їжу накладено табу), у людей з віком не збільшується вага, надзвичайно рідкі серцево-судинні захворювання, гіпертонія, коронарна хвороба, зберігається низький рівень холестерину в крові.

Генетична теорія атеросклеротичного процесу пояснює старіння як запрограмоване генами явище. У кожен вид організму закладена програма розвитку, де процеси старіння починаються з моменту запліднення яйцеклітини, порушення процесу саморегуляції, передачі інформації. В організмі, утвореному злиттям двох кліток, по ідеї, білкові структури повинні бути однаковими, насправді ж функції їх різні. Передбачається, що старіння організму - це його нова якість, що зовсім не означає зниження життєво важливих функцій. Дослідження показали, що з більш ніж 100 ферментів, що існують в організмі, 42 - з віком свою активність знижують, у 43 - вона залишається в нормі, а в 20 - навпаки, збільшується. Виходить, що старість - це не хвороба [10, с.10].

Існує теорія, яка пояснює старіння тим, що при окислювально-відновних процесах в організмі утворюються вільні радикали, що представляють собою високоактивні й агресивні хімічні обривки молекул, що мають неспарений електрон. З ними пов’язують ушкодження білків, нуклеїнових кислот і головне - мембран кліток. Існує вчення японського професора Коцу-зо, що пояснює старіння як порушення обміну речовин (отруєння, зашлакування організму в результаті неправильного

харчування). Теорія старіння І. Мечникова складається в самоотруєнні організму через погану роботу шлунково-кишкового тракту. В. Райх пов’язує старіння з порушенням біологічної пульсації: періодичним стисканням і розтисканням усього живого. При старінні процеси стискання переважають над розтисканням, унаслідок чого тканини втрачають пружність, зморщуються [11, с.42].

Взагалі ж старість, як соціальний ризик, виражається в тому, що у людини, яка досягає певного віку, знижуються природні функції організму, що проявляється в ослабленні розумових здібностей, уповільненні реакції погіршенні пам’яті, фізичної слабкості, погіршенні зору тощо. З огляду на це людина вже не може здійснювати трудову діяльність як того вимагає виробництво. А отже потребує певного соціального захисту.

Виходячи з вищезазначеного, під соціальним захистом осіб похилого віку ми розуміємо сукупність нормативно закріплених гарантій, спрямованих на вирівнювання положення громадян з іншими членами суспільства при настанні старості.

Слід зазначити, що медична наука ще не виробила критеріїв правильного нормування чи припинення праці відповідно до фізіологічного стану і біологічної активності людини. Дослідження доводять, що ступінь старіння (відповідно, рівень здоров’я) суттєвим чином залежить від різноманітних соціальних чинників: різниці у рівні та якості життя міського і сільського населення; належності до певної соціальної групи; ставлення особи до свого здоров’я; особливості харчування тощо. Фізіологічний та медико-біологічний стан визначається індивідуальними темпами старіння організму, психологічний - самооцінкою особи. З огляду на це П.Д. Пилипенко робить висновок, що старість - це природний стан організму, який часто не збігається з календарним віком особи. Саме тому, - пише вчений, - виникнення у особи права на соціальне забезпечення пов’язують із настанням такого юридичного факту, як пенсійний вік [7, с.191].

Певним чином погоджуючись з даним твердженням, в той же час зазначаємо, що відповідно до Закону України “Про основні засади

соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні” право на соціальне забезпечення у осіб похилого віку виникає не тільки з настанням пенсійного віку. Законодавець пов’язує це право і з настанням передпенсійного віку, тобто коли до досягнення загального пенсійного віку залишилося півтора року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения России. -Екатеринбург, 1996. – Вып.1. -198 с.
2. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения. -М., 1998. -278 с.
3. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине. -Х.: «Одиссей», 2004. -384 с.
4. Чутчева О.Г. Правове регулювання соціального захисту громадян України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 /Нац. ун-т внутр. справ. -Х., 2003. -19 с.
5. Мельник К.Ю. Проблемы социального

захисту працівників органів внутрішніх справ // Право і безпека. -2002. -№ 2. -С.97-101.

6. Роик В. Д. Социальная защита работника в процессе труда: проблемы теории и практики: Автореф. дисс... докт. эконом. наук: 08.00.07 /НИИ труда М-ва труда Рос. Федерации. -М., 1994. -36 с.
7. Право социального обеспечения: Навч. посіб. /За ред. П.Д. Пилипенка. -К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. -496 с.
8. Болотіна Н.Б. Право социального захисту: становлення і розвиток в Україні. -К.: Знання, 2005. -381 с.
9. Цицерон М.Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях // Мыслители Рима. Наедине с собой: Сочинения. -М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Филио, 1998.
10. Неумывакин И. П., Неумывакина Л. С. Здоровье в ваших руках. -М., 1994. -252 с.
11. Волкова Т. Социально-психологические и биологические проблемы старости // Прикладная психология и психоанализ. – 2003. -№ 4. -С.34-45.

Хапланова Є.М. До визначення поняття “соціальний захист осіб похилого віку” // Форум права. -2008. -№ 1. –С.434-438 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08xetoprv.pdf>

З огляду на потребу розкриття сутності понять соціального захисту і соціального ризику, а також з’ясування особливостей соціального захисту осіб похилого віку, розглянуті різні точки зору на дані поняття, здійснено аналіз теоретичних положень щодо соціально-правового захисту осіб похилого віку.

***

Хапланова Е.М. К определению понятия “социальная защита лиц пожилого возраста”

Учитывая потребность раскрытия сущности понятий социальной защиты и социального риска, а также выяснения особенностей социальной защиты лиц преклонного возраста, рассмотрены разные точки зрения на данные понятия, выполнен анализ теоретических положений относительно социально-правовой защиты лиц пожилого возраста.

***

Haplanova E.M. To definition of concept “social protection of persons of advanced age”

Taking into account need of disclosing of essence of concepts of social protection and social risk, and also finding - out of features of social protection of persons of old age, the different points of view on the given concepts are considered, the analysis of theoretical positions concerning a social-legal protection of persons of advanced age is executed.